

Тиржівські
історичні
листки

В И П У С К 4

2 0 1 1

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Тиржівські
історичні
пам'ятки

В И П У С К 4

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г - 95

Г-95 Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. - **Черкаси:** Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. - Вип. 4. - 300 с.
ISBN 966-2980-20-2

Гуржіївські історичні читання - збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржю. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *А. Смолій*,
Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М.І. Бушин*, д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк*, к.і.н., доц. *Н.І. Земзюліна*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустин*, д.і.н., проф. *В. Корновенко*, д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*, д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, к.і.н., проф. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *В. Орлик*, к.і.н., проф., *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт*, д.і.н., проф. *Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *Я. С. Коріненко*, д.і.н., проф. *О. М. Мовчан*

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 2)

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 1 від 30 серпня 2011 р.)

Редколегія висловлює щире подяку за сприяння у підготовці випуску депутату Черкаської обласної ради, почесному голові асоціації “Незалежне об’єднання сільськогосподарських підприємств Чорнобаївського району”, почесному голові благодійного фонду ім. І.М.Піддубного - **Петру Григоровичу Душейку** та керівництву корпорації “Дніпро”: канд. с.г. наук *Андрію Петровичу Душейку*, *Григорію Петровичу Душейку*, *Олексію Петровичу Душейку*

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Черкаський національний університет, 2011
© Автори статей, 2011

ГУРЖІЙВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ Випуск 4 - 2011

<i>Ковальков О. Л.</i> Тенденції демографічного розвитку пореформеного села (на прикладі с. Вершино-Кам'янка Олександрійського повіту Херсонської губернії)	132
<i>Приймак О. М.</i> Соціальний інститут шлюбу в селянському середовищі Півдня України кінця ХІХ — початку ХХ ст.	134
<i>Крічкер О. Ю.</i> Розвиток примістечкового єврейського землеробства на Правобережній Україні у 1920-х рр.	136
<i>Ігнатуша О. О.</i> Національна ідентичність іноземних працівників Дніпровського будівництва (20 — 30-ті рр. ХХ ст.)	133
<i>Щетников В. Я.</i> Окупаційний режим на Півдні України (1941 - 1944 рр.): демографічний та соціально-економічний аспекти у світлі архівних документів	140
<i>Перехрест О. Г., Іржавська А. П.</i> Демографічні втрати східних слов'ян унаслідок політики нацистського фізичного терору періоду Другої Світової війни	143
<i>Ломака О. А.</i> Етносоціальні процеси в Центрально-Українському регіоні 1959 - 1989 рр. (на матеріалах Кіровоградської області).....	147
Культура та духовність українців	
<i>Темченко А. І.</i> Кістяк у традиційних віруваннях східних слов'ян (на матеріалі лікувальних замовлянь)	149
<i>Кравченко О. В.</i> Виховні та сирітські будинки іриказів громадської опіки в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.).....	153
<i>Єлесін П. В.</i> Шляхи професійної соціалізації дітей православного сільського духовенства України у середині ХІХ - на початку ХХ ст.	155
<i>Тургенєв К. О.</i> Формування богословського аспекту як основи релігійної освіти та виховання в духовних навчальних закладах Півдня України (1861 - 1919 рр.)	156
<i>Чорний О. В.</i> Поширення знань культурно-освітніми установами Олександрійського повіту наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.	159
<i>Іваненко О. А.</i> Закордонні відрадження вчених університету Св. Володимира у 1890-х рр.	161
<i>Кантемирова Р. М.</i> Кустарні промисли як складова сільського буття у пореформену добу.....	163
<i>Пилипів І. В.</i> Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва Східної Галичини (1919 - 1939 рр.)	164
<i>Абразумова О. М.</i> Суспільно-політичні процеси в українському селі періоду НЕП у.....	166
<i>Бабенко Л. Л.</i> Механізми та особливості ліквідації православних монастирів в Україні 1920-х рр. . .	168
<i>Бездітько Б. М., Харченко С. А.</i> Деякі аспекти діяльності релігійних общин в контексті реалізації мешканцями сіл права на віросповідання (20-ті рр. ХХ ст.)	170
<i>Костюкова О.М.</i> Напрями діяльності товариства «Геть немисльменність» в Україні (1920 — 30-і рр.) . .	172
<i>Трухманова С. Л.</i> Ліквідація системи краєзнавчих та історико-регіональних досліджень на Поділлі у кінці 1920-х — 30-х рр.	173
<i>Захарченко М. В.</i> Торгівельна мережа у сільській місцевості (друга половина 20-х рр. ХХ ст.) . . .	174
<i>Дяків В. М.</i> Специфіка народної релігійності українців в умовах Другої світової війни . . .	176
<i>Морозов А. Г., Гичка О.Л.</i> Забезпеченість кадрами сільської медичної мережі(1946 — 1955 рр.) . .	179
<i>Лисак В. Ф.</i> Матеріальне становище сільської родини у 1950 - 60-х рр.: якість та рівень життя . .	181
<i>Чмільова С. В.</i> Українознавче наповнення змісту роботи закладів культури в сільському середовищі	183
<i>Мартиненко Я. М.</i> «Історія України» та «Історія української культури» в умовах інтернаціоналізації освіти	185
<i>Кушнірчук Я. В.</i> Соціальне служіння православного духовенства як невід'ємна складова державно-конфесійних відносин.....	186
Середньовіччя та ранньомодерна доба в історії України	
<i>Михайлюк Ю. М.</i> Діяльність місцевої влади щодо підтримання правопорядку в Черкаському й Канівському повітах (старостах) у литовську добу.....	189
<i>Кісіль С. А.</i> Греко-слов'янська православна традиція та виклики нового часу.....	161
<i>Жук О. М.</i> Поселенська політика Росії та особливості поселень у Слобідській Україні другої половини ХVІІ	168
<i>Жук О. В.</i> Економічна криза 50 — 70-х рр. ХVІІ ст. у Волинському воєводстві Речі Посполитої . . .	179
<i>Харсун О. В.</i> Християнське та іудейське населення міст Півдня Правобережної України ХVІІІ ст. у контексті соціально-економічного розвитку	166
<i>Черемісін О. В.</i> Суперечності з приводу розмежування міського землеволодіння Херсону наприкінці ХVІІІ ст.....	201

**ЛІКВІДАЦІЯ СИСТЕМИ КРАЄЗНАВЧИХ ТА
ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПОДІЛЛІ У КІНЦІ 1920 - 30-х рр.**

Репресивна складова політики більшовицького режиму щодо подільської інтелігенції мала ідеологічне підґрунтя - викорінення спадщини часів Центральної Ради, Директорії УНР, столицею якої був свого часу Кам'янець-Подільський та носіїв пам'яті про нещодавнє державницьке минуле України [1]. Виразно це мотивувалося, наприклад, у меморандумі 1927 р. секретаря Кам'янецького окрпарткому КП(б)У К. Ковалю: «Наявність у нашому окрузі трьох вищих навчальних закладів і науково-дослідницької кафедри, близькість Західної України, а також і політичне минуле міста Кам'янця (політичний центр Петлюровщини) - призводять до того, що тут згуртувалася значна кількість наукових працівників (14 професорів, 55 педагогів ВНЗ)» [2,57].

Постійна увага місцевого більшовицького керівництва спрямовувалася не лише в руслу постійного стеження за настроями місцевої інтелігенції, але й на репресії, які, як правило, пов'язувалися з перебуванням у лавах австрійської й галицької армій. Пік репресій припав на початок 1930-х рр., коли місцеві викладацькі кадри масово притягалися до сфабрикованої справи «Української військової організації» (УВО). Однією з «репресованих» галузей історичного знання виявилася краєзнавство, яке традиційно мало в Україні великий виховний потенціал. Системні репресії більшовицького режиму проти української інтелігенції, в тому числі й представників інтелектуальної еліти Поділля, традиційно пов'язуються зі «справою» так званої «Спілки визволення України» 1929 - 1930 рр., жертви якої оцінюються від 700 - 800 - до 5 тис. і навіть понад 30 тис. осіб [3,54; 4,405].

Серед 45 осіб, яким «пощастило» потрапити до «ядра» цієї сфабрикованої «справи», був і відомий дослідник історії рідного краю, завідувач Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН Валентин Дмитрович Отамановський (1893 - 1965), засновник Кабінету виучування Поділля, який став головним центром краєзнавчих досліджень на Вінниччині [5, 136]. Учений був учасником Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції (м. Харків, 29 травня - 3 червня 1925 р.), яка започаткувала системну краєзнавчу роботу в республіці. Накреслюючи першочергові заходи у вивченні історії та природи Поділля, він відзначав вагомe значення краєзнавства у суспільному житті [6,136].

Діяльність Кабінету виучування Поділля отримала високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила перетворити Кабінет на державну установу й просити виділити йому асигнування на дослідну роботу у розмірі 10 тис. руб. Одночасно В. Отамановському запропонували розробити план організації аналогічних кабінетів у Житомирі, Полтаві та Донбасі. Однак

реалізувати ці задуми Валентину Дмитровичу вже не вдалося - за сценарієм ГПУ йому відводилася роль організатора й керівника Вінницької філії міфічної «СВУ».

26 серпня 1929 р. його заарештували разом з братом Михайлом. Після застосування до ув'язненого арсеналу енкаведистських методів «приборкання непокірних», 10 січня 1930 р. учений написав самообмовне «Мое каяття», в якому «визнав» власну причетність до «СВУ» й «провини» перед більшовицькою адміністрацією в Україні. Далі були участь у прилюдному процесі «Спілки визволення України», вирок - п'ять років позбавлення волі у таборах, заслання до Татарії. В Україну повернувся лише 1958 р. [7,718-723].

Аналогічних ударів долі зазнав й відомий археолог, історик, етнограф і музеєзнавець Юхим Йосипович Сіцинський (1859 - 1937), який проводив величезну дослідницьку роботу з історії Поділля. У його науковій спадщині нараховується понад 180 опублікованих праць з історичного краєзнавства Поділля. Після поразки Українських визвольних змагань й опанування регіону російськими більшовиками Ю. Сіцинський, зрікшись духовного сану, зосередився винятково на науково-викладацькій діяльності. Його історико-краєзнавчі праці 1920-30-х рр., викладання у навчальних закладах Поділля, численні виступи перед культурно-освітньою інтелігенцією зробили ім'я ученого добре відомим серед громадськості.

Однак, з фабрикуванням «справи» так званої «Спілки визволення України», хвиля терору захопила й Юхима Йосиповича. Він був ув'язнений разом з іншими викладачами Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, але через деякий час звільнений. Причини арешту залишилися невідомими, але після звільнення він змушений був залишити рідне місто й перебратися до Києва, де впродовж 1931 - 1933 рр. працював науковим співробітником Лаврського музею [8,98].

Працюючи у Києві, Ю. Сіцинський захворів й прагнув повернутися додому, але з'ясувалося, що повертатися вченому нікуди - за його відсутності, рішенням Кам'янець-Подільської міськради від 20 вересня 1933 р. будинок Ю. Сіцинського «націоналізували», залишивши йому у флігелі лише одну невелику кімнату. Однак і на цьому наруга над ученим не закінчилася. В 1935 р. його виселили на Підзамче до Ю. Ундерко, де він знімав за плату кімнату. Ю. Сіцинський мав одну з найбільших приватних книгозбірень міста, але під час його примусового переселення вантажівка, що її перевозила, виявилася замалою й чимало рідкісних видань дорогою загубилися [8, 98]. Такі поневір'яння прискорили смерть ученого, яка сталася 7 грудня 1937 р.

Інформаційне видання «Український тиждень» (м. Прага, Чехія) присвятило пам'яті відомого ученого некролог, у якому зокрема зауважувалися прикрі обставини останніх років життя проф. Ю. Сіцинського: «В 1918 р. був обраний професором Українського Університету в Кам'янці по кафедрі археології та історії Поділля, де й викладав до 1922 р. ...В 1931-1933 рр. був науковим співробітником музею Лаври у Києві, звідки його усунули в серпні 1933 р. «за скороченням штатів», не залишаючи заслуженому працівнику жадної пенсії чи допомоги. Відтоді жив у Кам'янці у великих матеріальних недостачах, тим більше, що в 1933 р. відняли від

нього й власний дім. Останні півроку тяжко хорував. Вмер на 79 році життя і був похований в Кам'янці дня 13 грудня 1937 р.»

Особлива увага у публікації приділялася сумній долі непересічної книгозбірні небіжчика: «Проф. Ю. Сіцінський мав велику власну бібліотеку - одну на Поділлі, де були зібрані усі важніші джерела і взагалі всякі видання ріжними мовами, які стосуються історії Поділля. Багатий був також відділ українських видань (також і з Галицької України) [...]. За большевицьких часів частину бібліотеки знищили члени славетної «Чеки», уживаючи її на «підпалку». Більшу частину бібліотеки з відділом до історії Поділля закупив перед кількома роками музей в Проскурові, деяка частина перейшла до Лаврського музею, а що сталося з рештою бібліотеки - невідомо» [9,3-4].

Сталінщина повною мірою використала краєзнавчий рух у своїх політичних комбінаціях задля зміцнення власного режиму, а досягнувши мети, почала розглядати його як вияв місцевого сепаратизму та буржуазного (українського) націоналізму. Впродовж 1929-1933 рр. у «справах» міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» були репресовані сотні представників подільської інтелігенції, в тому числі організатори краєзнавчого й музейницького руху регіону - Г. Брілінг, Н. Гаморак, В. Геринович, П. Клепатський, Ю. Філь, В. Гагенмейстер та ін. [10]. Тому не дивно, що аж до початку 1960-х рр. не було ефективної роботи з дослідження історії Поділля.

Традиційна інтелігенція міст Поділля, яка упродовж 1920-х рр. була уособленням наступності інтелігентських поколінь, значною частиною була ангажована у події Української революції 1917-1921 рр., а тому в очах більшовицької влади виступала небезпечним ідеологічним опонентом/конкурентом. Відтак лєвова частка агентурно-інформаційної мережі Подільського губвідділу ГПУ спрямовувала свої зусилля проти цієї національно свідомої інтелігенції.

1. Басара-Тиліцак Г.Б. *Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* - К, 2007. - Вип. 2.
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ).* - Ф.І-Оп. 7- Спр. 86.
3. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. *Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки).* - К, 1991.
4. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХст.: Історичні нариси / За ред. В.А. Смоля.* - К, 2002.
5. Гальчак С.Д. *Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія.* - Вінниця, 2005.
6. Кот С. І. *Честі своєї не зрадив: [В. Д. Отамановський] // Репресоване краєзнавство: 20-30-і роки.* - К., 1991.
7. Воловик В., Григорчук П. *Склад злочину: дослідження історії Поділля: В.Д. Отамановський // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл.* - Вінниця, 2006. - Кн. 1.
8. Винокур І.С., Корнілов В.В. *Визначний літописець Поділля: [Ю. Сіцінський] // Репресоване краєзнавство...*
9. *Професор Юхим Сіцінський: Некролог // Український тиждень.* - 1938. - 1 січня. - Ч. 1.
10. Білокінь С. *«Білі круки» подільського друкарства: [Про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи] // Пам'ятки України.* - 2000. - Ч. 3/4.

